

כיצד השפיעה "הבהלה לטבק"

בשנים 1923 - 1926

על הישוב הציוני בגליל התחתון

המזרחי

עבודת סמינריון לקורס "בין ציון לציונות".
המרצה: די"ר גור אלרואי.

מגיש: דוד קוטין, ת.ז. 004344446

מאז ועד היום לא היה כסיפור "הבהלה לטבק" בארץ. ענף חקלאי בעל אופי שולי, לא תואר לו ולא הדר, נתן זינוק מטאורי בשנים 1923 - 1926 למימדים ענקיים ושטף את איכרי ארץ ישראל, את התנועה הציונית ואת תנועות הפועלים.

אורך חיי ענף הטבק כענף חקלאי משמעותי היה קצר מאוד, אך השפעתו על ההתיישבות הציונית בארץ ישראל בכלל ובגליל התחתון המזרחי בפרט היתה רבה מאוד, הרבה מעבר לחשיבותו הכלכלית.

בעבודה זאת אני מתאר את השתלשלות סיפור "הבהלה לטבק" ואת תרומתו הרבה לשוב הציוני בשנות העשרים של המאה הקודמת, עם דגש מיוחד לאזור הגליל התחתון המזרחי, שבתוכו אני כולל גם את המושבות מנחמיה וכנרת, הנמצאות בעמק הירדן.

דברי תודה

- לשבתאי גלאון, מנהל ארכיון כפר תבור, על הארוח בארכיון למרות שהיה בתקופת מעבר מהאכסניה הישנה לאכסניה החדשה (מה שמנע ממני להגיע אל חלק מהחומר, שהיה עדיין בארגזים). שבתאי הוא נכד למייסדי כפר תבור וידע לספר אנקדוטות שסיפר לו אביו על תקופת הטבק בכפר.
 - לנחומי יאיר, מנהל ארכיון יבנאל, ע"ש שרה ויצחק שרפמן, שהפנה אותי לחומר הארכיוני של יבנאל ובית-גן באתר האינטרנט של הארכיון.
 - לזוגתי רחל, שתחיה, על עזרתה הרבה בהקלדה ובישומי המחשב.
- יבואו כולם על התודה והברכה.

מבוא

בסוף תקופת מלחמת העולם הראשונה היו מושבות הגליל התחתון "אסם התבואה" לכלל הישובים העבריים בארץ. יבולי ומחירי החיטה והשעורה היו גבוהים והכנסות האיכרים גדלו בהתאם.

לאחר המלחמה השתנה המצב מכמה סיבות: א. יבולי האיכרים ירדו משמעותית. בעונה החקלאית 1917 – 1918 היה יבול החיטה כ- 111 ק"ג לדונם בממוצע, ויבול השעורה היה כ- 222 ק"ג לדונם בממוצע. בעונות הבאות נפלו יבולי החיטה והשעורה, שהיו הגידולים העיקריים במושבות כמפורט בטבלה¹.

השנה	חיטה	שעורה
------	------	-------

222.8	109.8	1917/18
159	41	1918/19
162	88	1919/20
118.9	64.6	1920/21
115.9	80	1921/22
115.3	69.6	1922/23
121.5	79.5	1923/24
11.4	60	1924/25

פחיתת היבולים נבעה במידה רבה בשל מיעוט הגשמים וחלוקתם הלא מתאימה לגידול הדגנים. בנוסף ליבולים הנמוכים, חלה ירידה גם במחירי הדגנים, כתוצאה מיבוא הולך וגדל של חיטה ושעורה על ידי שלטונות המנדט הבריטי.

בעונת 1919 – 1920 ירדו מחירי החיטה מ – 2500 לירות מצריות ל 1000 ל"מ לכל 100 ק"ג, ומחירי השעורה ירדו מ – 1000 ל"מ ל - 450 ל"מ לכל 100 ק"ג.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה קרסו ענפי המטעים בגליל התחתון, שגודלו בבעל (ללא השקיה) בשל בצורות, חוסר זיבול ודישון, התקפת ארבה, התקפת קפנודיס (חיפושית שהזחל שלה מכרסם בשורשים) וחוסר שוק.

1. ביתן א. תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי 1800 – 1978, עמ' 193, מקור: ארכיון פיק"א, תיקים 2277/3, 2277/2, 2302/2.

כלומר, בתחילת שנות ה - 20 עמדו איכרי המושבות בפני שוקת כלכלית שבורה, והחלו לחפש ענפי חקלאות חדשים. כל זאת בתנאי מחסור חמור במים להשקיית הגידולים החקלאיים. מצבם החברתי היה ירוד ורוחם שפופה ומדוכאה.

לפתע פתאום פרץ אל חייהם "שיגעון- הטבק".

גידול הטבק – ענף חקלאי חדש בארץ ישראל

בתקופת הטורקים חל איסור על גידול טבק בארץ ישראל. לאחר עזיבתם התבטל האיסור ואיתו התבטל המונופולין הטורקי למכירת הטבק.² התגלו שווקים גדולים, לכאורה, לטבק הארץ ישראלי בחוץ לארץ. בנוסף לכך, הטילו הבריטים מכסי מגן על טבק ומוצריו בארץ ישראל, מה שמנע יבוא למטרת צריכה ועזר לשיווק המקומי.² בשנת 1922 תפס גידול הטבק שטח של 50 דונם בלבד בכל אזור הגליל התחתון (כולל מנחמיה והמושבה כנרת). ההכנסות מדונם טבק היו גבוהות מאוד - 19 לירות מצריות. סכויי ההכנסה הגבוהים המריצו את האיכרים להגדיל מאוד את השטחים, ובעונת 1923 כבר גידלו טבק על פני 238 דונם.² ההצלחה הכלכלית בגידול הטבק ברחבי הארץ הביאה להתרחבות שטחי הגידול ולירידת מחירי הטבק. ההכנסות לדונם בגליל התחתון המזרחי ירדו ל – 16 לירות מצריות לק"ג. ירידת מחירי הטבק לא הרתיעה את

החקלאים מהרחבת הענף בעונת 1924. בעונה זו הגיעו שטחי הטבק באזור ל 2220 דונם,³ גידול של כמעט פי 10 מהעונה הקודמת. התרחבות ניכרת זו נבעה בעיקר מכך שבעונת 1923 הציל ענף זה את כל ישובי האזור, ובעיקר את כפר תבור, שעברו מספר עונות חקלאיות קשות בשנים קודמות. לאחר שכמעט פשטו את הרגל התגלה לאיכרים ענף חקלאי חדש ומבטיח, ולכן אין זה מפתיע שהחלו להרחיבו על חשבון ענפי החקלאות המסורתיים באזור.

2. גרוס נ. , לא על הרוח לבדה, עיונים בהסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה, עמ' 251.

א2. גרוס נ. שם עמ' 182.

ב2. ביתן א. עמ' 179 – מקור: ארכיון פיק"א תיק 2277/2

3. ביתן א. שם - מקור: ארכיון פיק"א תיק 2302/1

בדין וחשבון שהכין האגרונום חזנוב , שהיה המדריך החקלאי של המושבות מטעם יק"א ואחר כך פיק"א, הוא הזהיר מפני הרחבת יתר של ענף הטבק, שתגרום בהכרח לעודפים ולמשבר בענף. ההתרחבות המהירה של הענף התאפשרה בשל התקשרות האיכרים עם יצרני הסיגריות, האחים לובלינר, שקנו מראש את כל יבולי הטבק של הגליל התחתון והגליל העליון. תמורת קניה זו הם שלמו מקדמות, שאפשרו לאיכרים לבצע את הגידול.⁴

עם ההתרחבות המהירה ירדה רמת המקצועיות ויכולת השליטה של האיכרים על הענף. יש לציין, שחודש אפריל 1924 היה שחון, וגם חודש מרץ שלפניו היה יבש ביחס לעונת 1923 וחלק מהגשם היה ברד שגרם נזק לגידול. מיעוט המשקעים השפיע לרעה על גידול הטבק שגודל ללא השקיה, למעט כוס מים לשתיל ביום השתילה. בעונת 1923 היה היבול הטבק לדונם 66.2 ק"ג, ואילו בעונת 1924 הוא ירד ל 49.6 ק"ג לדונם.⁵ הרווח לדונם ירד משמעותית גם בשל שכר העבודה הגבוה יחסית ששולם לפועלים העבריים, היקרים יותר מהפועלים הערביים. למרות כל אלה מציין האגרונום חזנוב בדין וחשבון החקלאי לשנת 1924, שענף הטבק היה בעונה ההיא מקור ההכנסה הגדול ביותר באזור. ההכנסות היו פי 2 מאשר בגידולי השדה והרבה יותר מענפי השקדים והענבים.

כתוצאה מירידת רווחיות ענף הטבק החלו להצטמצם שטחי הגידול. בעונה החקלאית 1925 הם ירדו ל 1373 דונם בגליל התחתון. עונה זו היתה מאכזבת מאוד. היבול ירד ל - 40.5 ק"ג לדונם. השינוק היה בעייתי, ורק איכרי כפר תבור ואילניה (סג'רה) הצליחו למכור את יבולם. בדין וחשבון החקלאי ל 1925 ציין האגרונום חזנוב שיש לראות את ענף הטבק באזור זה כמחוסל , ויש לגדלו רק באדמות הכי מתאימות ובאזורים בעלי תנאי אקלים הכי מתאימים.⁶ בעונת 1926 הצטמצמו שטחי הטבק לכדי 597 דונם בלבד וגודלו בעיקר בכפר תבור ובאילניה, ששם עלתה איכותו על זו שבשאר המושבות. שתי מושבות אלה הצליחו למכור את יבולן בשל האיכות הגבוהה.

4. עבר הדני א. חמישים שנות התישבות בגליל התחתון, עמ' 485.

5. ביתן א. עמ' 179 – מקור: ארכיון פיק"א תיקים 2277/2, 2302/1.

ארגון עבודת הטבק במושבות הגליל התחתון

הבריטים, בתחילת שנות העשרים, נתנו תנופה לתעשייה בארץ ישראל. הם הרחיבו את התשתיות ופתחו שווקים לאירופה. שיטת המיסוי שהנהיגו האנגלים נתנה תמריצים לזמים. לארץ הגיעו יזמים יהודיים שרצו לפתח תעשייה ובה בעת לתרום למפעל הציוני. האחים שמואל וסימנס הנס לובלינר מגרמניה, שהיו תעשיינים ואוהדי המפעל הציוני, החליטו להקים בארץ מפעל לייצור סיגריות. כדי ליצר סיגריות בהיקף שהם תכננו, צריך היה לספק כמות גדולה מאוד של טבק איכותי, שיגודל, ייובש ויארוז לפי הנחיותיהם, והם התחייבו לקנות את כל הכמות המוזמנת על ידם. מכיוון שהיה מדובר באלפי דונמים ובמאות רבות של פועלים היה צורך בהתארגנות ארצית. מאחורי העיסקה עמד

נחום תשבי (טיש), ראש המחלקה למסחר ולתעשייה של ההסתדרות הציונית. הוא פנה להתאחדות האיכרים בגליל התחתון, שזה לא מכבר (ב - 1922) נוסדה, לאחר תהפוכות ארגוניות שעברה, והציע לה להשתתף במבצע הגדול.⁷ נוצרה התקשרות בין

התאחדות האיכרים והמרכז החקלאי לבין האחים לובלינר, התנהל משא ומתן ובסופו סוכם שבגליל העליון ישתלו 1300 דונם טבק, ובגליל התחתון 3300 דונם. האחים לובלינר התחייבו לקנות 70 טון טבק מהגליל העליון ו- 180 טון מהתאחדות האיכרים של הגליל התחתון. הם התחייבו לשלם מקדמות לאיכרים. סוכם, שחלוקת מכסות הגידול בין המושבות תקבע על ידי התאחדות האיכרים.

ב - 17/1/1924 נערכה ישיבה בתל אביב בהשתתפות האחים לובלינר, ד"ר זלוציסקי ול. וינץ מצד אחד ובאי כוח מגדלי הטבק בגליל העליון והתחתון מצד שני, וכמו כן נ. תשבי נציג ההסתדרות הציונית והחבר ראובן קוזוינר מראש פינה, כמומחה לגידול טבק. הוערכו היבולים הצפויים, נקבע הסטנדרט לאיכות הטבק ונחתם החוזה. בנוסף, חתמה התאחדות האיכרים חוזה עם המרכז החקלאי לאספקת פועלים עבריים. על המרכז החקלאי היה לספק כ 1000 עובדים במחירים שנקבעו מראש לעבודות הטבק. כל איכר היה אמור לאשרר את החוזה, ויכול היה לקבל אשראי מהתאחדות האיכרים על חשבון היבול הצפוי.

7. עבר הדני עמ' 467.

אירגון עבודת הטבק בכפר תבור

בכפר תבור תלו תקוות גדולות בענף החדש. האיכר בוכבינדר, שהיה לו נסיון בגידול טבק עוד מהתקופה שהיה במטולה, התמנה להיות מדריך. האיכר דוד כהן העריך שלכפר תבור דרושים כ - 200

עובדים. האספה הכללית בכפר תבור קיימה דיון נוקב מאוד בעניין העובדים - האם

לקבל את דרישת תנועות הפועלים להעסיק רק פועלים עבריים, או להעסיק גם ערבים, הזולים בהרבה מהיהודים. לפי התיאור הציורי של המורה ענתבי ביומנו, הציגו נציגי הפועלים בדחילו ורחימו את נימוקיהם להעסקת פועלים עבריים, ומאידך הציגו חלק מהאיכרים, נימוקים כלכליים אישיים בעד העסקת ערבים.⁸

הדיון נמשך שעות ארוכות ובסופו הוחלט להקצות מגרשים ולהקים צריפים לשיכונם של 3 קבוצות פועלים. ההחלטה נפלה לאחר לחץ כבד שהופעל על איכרי כפר תבור על ידי המרכז החקלאי והתאחדות האיכרים של

הגליל התחתון, להעסקת פועלים עבריים בעבודת הטבק⁹.
נחתמו חוזים עם נציגי הפועלים מתנועת 'השומר-הצעיר', הוקמו הצריפים ופועלי 'השומר-הצעיר' הגיעו אליהם זמן קצר לפני עונת קטיף עלי הטבק.
עבריים בלבד: 18 מקבוצת 'הצעירות', 10 מקבוצת 'השומר-הצעיר', 7 מקבוצת 'גורדוניה', 10 פועלים אצל האיכרים ו- 5 בודדים. בכפר תבור גודלו כ- 900 דונם טבק, ומובן שרוב העבודה נעשתה ע"י הערבים.¹⁰
כשהסתיימה העונה והאיכרים ראו את הטבק, שנארז בחבילות של 40 – 50 ק"ג, מועמס על גבי גמלים בדרך למפעל האחים לובלינר, רחב ליבם וחשבו שהנה הנה הענף שיחלצם מהמשבר ויצעידם קדימה.

8. יומן ענתבי, ח בטבת תרפ"ד, בתוך גלאון שבתאי, ארץ האיכרים האמיתיים, עמ' 377.

9. יעקב רך-לבסקי, "כפר תבור", הפועל הצעיר שנה 18 גל' 30-31, כ"ו באייר תרפ"ד.

10. רך לבסקי, שם.

אירגון עבודת הטבק ביבנאל ובבית-גן

ב- 1924 המושבות יבנאל ובית-גן המו, שקקו וצהלו מפועלים עבריים, רובם חלוצי העליות השלישית והרביעית, שנשלחו לעבודות הטבק ע"י המרכז החקלאי.
בשתילה, הובלת מים, עידור, קטיף וייבוש הטבק. בשל המחסור במים להשקיית שתילי הטבק חפרו ב"תל"י¹¹ בורות מים, ואת המים הובילו בפחים על גבי חמורים אל השדות.^{11א}
שמואל צימרמן, איש יבנאל, מראשי התאחדות האיכרים בגליל התחתון, מונה על פי רשימותיו את קבוצות הפועלים שעבדו במושבות הגליל בשנות הטבק לשמותיהן: 'קבוצת ברדיציב', 'הגליל', 'יבנאל', 'יבנה', 'קורלניק' 'הצופים', 'קדימה', 'חופשי', 'השומר הצעיר', 'השומר הצעיר' (נוספת), 'ציקלג', 'באר שבע', 'פורת', 'הפועלות', 'צבי סואני', 'בני כפר', 'חול', 'ירדן', 'הסולל', 'ירמוך', 'רמה גורדוניה', 'שלום', 'עבודה', 'התקוה_מייזל', 'פועלי אדמה', 'ארבעה', 'שדה מנוחה', 'אומן', 'הבולגרים', 'כפר', 'טכוצקי-פניציברי', 'אורקוב', 'ירדן', 'התיישבות', 'טבק', 'אחוה' ו'כנרת'. רובם עבדו במושבות יבנאל ובית-גן.
במושבה כנרת, התקשר המרכז החקלאי בחוזים לעבודה עבור 40 פועלים¹².
במושבה סג'רה (אילניה) הועסקו 50 פועלים¹³.
פועלים עבריים.^{13א}

גידול הטבק¹⁴

טיפוס הטבק שגודל בארץ ישראל במשך עשרות שנים הוא הטיפוס המזרחי (ארומטי). הטבק המזרחי מתאים לגידול בתנאים של אדמות הרריות, שטחיות ודלות יחסית במינרלים, ובתנאי אקלים של קיץ חם ויבש. יבוש הטבק נעשה בשמש, ללא סככות מיוחדות ונמשך 3-5 שבועות, לפי תנאי מזג האוויר.

11. ה"תל" – תל ינועם, עיר המזכרת בתנ"ך.

11א. מרים צימרמן, בתוך עבר הדני עמ' 477-478.

12. עבר הדני, עמ' 486.

13. ביתן א. עמ' 161.

13א. א.ר. "מנחמיה", הפועל הצעיר מס' 28, עמ' 20, ד' אייר תרפ"ד, 8.5.1924.

14. מראני א. גידול הטבק, בתוך אנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב', פרק גידולי שדה, עמ' 185 – 187, הוצ' האנציקלופדיה לחקלאות

תל אביב, תשל"ב 1972.

בארץ גידלו מספר זנים מהטיפוס המזרחי שמוצאם מטורקיה. הטבק המזרחי מצליח יפה בקרקע בינונית ושיטחית המכילה שיעור מסויים של גיר (כגון טרה רוסה), ואיכותו הטובה ביותר מתקבלת בקרקע מדרונית ומנוקזת. טיפוס זה גדל בתנאי בעל באזורים שבהם אין גשמי קיץ (גשמים בזמן התפתחות העלים וקטיפתם יורידו את האיכות), אך כמות הגשם החורפית צריכה להיות 400-500 מ"מ לפחות. איכות טובה מתקבלת באזור הררי, שגובהו לפחות 300 מטר מעל פני הים. מכאן התאמתו של הטבק המזרחי לאזור ההר הים-תיכוני. אין ממליצים לדשן את גידול הטבק המזרחי, כי הדישון יפגע באיכותו.

המשתלה - בשל זרעיו הזעירים, לא ניתן לזרוע טבק ישירות בשדה וחייבים להכין משתלה.

השתילה - מועד השתילה הוא אחרי סוף עונת הגשמים, בחודשי אפריל-מאי. שתילה

מאוחרת יותר פוגעת ביבול. השתילה היא ידנית. **השקייה** - טבק מזרחי יש לגדל

בתנאי בעל בלבד. ההשקייה מגדילה את יבול העלים, אך גורמת לירידה משמעותית באיכותם. יש להשקות את השתילים ביום שתילתם לצורך קליטתם בקרקע.

שבתאי גלאון שמע מאביו, שהיה דור שני לאיכרי כפר תבור, שהיו משקים כל שתיל טבק עם ספל אחד של מים מיד עם השתילה.¹⁴ אורי שרפמן מתאר את השתילה: "השתילה

נעשתה על ידי שני אנשים. הראשון שתל את הטבק בגומה שהכין והשני עבר והשקה כוס מים גדולה לכל שתיל, בידו האחת החזיק את הכוס ובשניה מיכל מים."¹⁴

גם מרדכי קרניאל, בן הדור השני לאיכרי כפר תבור כותב: "... שתילת הטבק נעשית בימי טל בשעות הבוקר המוקדמות, כל שתיל זוכה פעם אחת בחייו לכוס מים, כוס מים אחת בלבד..."¹⁴

14א. שבתאי גלאון – שיחה אישית, ארכיון כפר תבור, 26.8.2009.

14ב. שרפמן אורי, בית-גן מאז ולתמיד, "טבק ושקדים", עמ' 30.

קטיף הטבק המזרחי - העלים נקטפים בשדה, בהגיעם לדרגת הבשלה מתאימה, לרוב כשצבעם נעשה ירוק-צהבהב, ומושחלים על חוט לשם יבוש. בתנאי הארץ נערך הקטיף הראשון בטבק המזרחי כ - 40 עד 60 יום לאחר שתילתו. מקובל לערוך כ 4-6 קטיפים ברווחי זמן של 2 עד 3 שבועות מקטיף לקטיף. בכל קטיף מסירים 3-8 עלים מכל צמח, החל בעלים התחתונים, לפי מצב הבשלתם. עלה, שצבעו ירוק בהיר ומתחילים להופיע בו כתמים צהובים, או שצבעו הופך ירוק-צהבהב, ראוי לקטיף. יש לקטוף טבק בשעות הבוקר המוקדמות או בערב. בשעות החום העלים קמלים קצת, ואם קוטפים אותם במצב זה הם ניזוקים ואיכותם נפגמת. לאחר הקטיף משחילים את העלים על חוטים, במחט מיוחדת אשר מעבירים בראש הערוק המרכזי של כל עלה. מקובל ליצור "מחרוזות" מושחלות לאורך של 1 – 2 מטרים. ההשחלה מצריכה הרבה עבודת ידים. לאחר ההשחלה יש המשאירים את העלים במקום חשוך ולח למשך 36 – 72 שעות. בשלב זה, הנקרא "הצהבהב", נעלם הצבע הירוק של העלה. אחר כך תולים את המחרוזות על מסגרות מיוחדות, כשהן גלויות לשמש. תוך כדי יבוש מקבלים העלים את צבעם החום-צהוב האופייני. היבוש נמשך 25 עד 35 יום, בהתאם לתנאי מזג האוויר, ומסתיים כאשר הערוק המרכזי של העלה יבש גם הוא. בגמר היבוש תולים את המחרוזות במחסן יבש ומאוורר בצרורות של 5-6 מחרוזות, ובצורה זו נשמרים העלים עד לחורף, מועד המיון והאריזה של עלי הטבק.

תשתיות בעקבות הטבק

ההזדמנות החקלאית החדשה, ענף הטבק, הפיחה תקווה והתלהבות באיכרי הגליל התחתון, שזקפו את גוּם, שינסו את מותניהם ובכוחות חדשים ומשותפים התארגנו לפרוייקט. כדי לבצע את החוזים לאספקת הטבק, נדרש שיפור רב בתשתיות והאיכרים מיהרו להתארגן ופנו למוסדות לעזרה. התאחדות איכרי הגליל התחתון, לאחר שהשיגה התחייבות מצד יק"א למחצית מימון הכבישים, ניהלה משא ומתן עם ההנהלה הציונית ובו ביקשה עזרה במימון המחצית השניה: " מצד העבודה – העבודה הזאת (הכביש) תעסיק הרבה פועלים, שעל ידי זה אפשר יהיה להכניס עוד איזה מאות פועלים גם לענף של גידול הטבק. העבודה תשפיע באופן ישר להרמת המצב החומרי של המושבות, על ידי זה שעגלות האיכרים תהיינה עסוקות בהובלה, וגם על ידי זה שיהיה שוק על המקום לכל התוצרת העברית החקלאית. ההוצאות לעבודה הזאת תעלנה לסכום של 30 אלף לירות מצריות, ומנהל משרד יק"א בחיפה, ה' רוזנהאק, דורש מאיתנו להמציא לו הבטחה מצד ההנהלה הציונית, כדי שיוכל לשלוח לאישור לפריז, בדבר מחצית השניה של התקציב. אנו מבקשים את ההנהלה הציונית לעזור לנו בהשתדלות אצל הממשלה שתקבל עליה את החוב הזה כממשלת הארץ. במקרה שלילי, המושבות בגליל התחתון מוכנות לקבל על עצמן את סילוק החוב להנהלה הציונית במשך 20 שנה." ¹⁵

התאחדות האיכרים מוסיפה ואומרת, ששיפור התחבורה יאפשר פיתוח תעשיית מוצרי חקלאות כמו נקניק, גבינות ויין, וכמו כן תאפשר שיווק חלב, ביצים ועופות טריים יום-יום לישובי האזור. סלילת הכבישים תגביר את בטחון הישובים שכן תאפשר קשר וניידות גבוהים יותר.

גידול הטבק, שאמנם גדל ב'בעלי', ללא השקיה, צריך מעט מים עבור המשתלות ועבור יום שתילת השתילים בקרקע. מים אלה חסרים למושבות והאיכרים דורשים פיתוח מקורות מים קיימים (שאיבה והובלה). מכיוון שישנה תנופת פיתוח, דורשים האיכרים

הרחבת הישובים על ידי הקמת משקים חדשים (התאכרויות) עבור בניהם.¹⁶

לעזרת התאחדות האיכרים מצטרפת הסתדרות הפועלים החקלאים

שמפעילה לחץ על ההנהלה הציונית לסלילת כבישים שיאפשרו להעסיק 600 פועלים לאחר סיום עונת הטבק.

נציגי יבנאל ובית גן מכינים¹⁷

תוכנית לסלילת כביש פנימי בתוך ובין המושבות שאורכו 4400 מטר, ודורשים מהמוסדות פעולה מיידית, שכן

עונת הטבק עומדת להסתיים וזוהי ההזדמנות לריכוז המאמץ למטרה זו.¹⁸ סולל בונה קיבל על עצמו את

סלילת הכביש על פי תכנית המהנדס א. רייך. גם מהנדס הממשלה הבריטית בנפת חיפה, נובל, עוזר בפרוייקט

והממשלה הבריטית שלחה מהנדס מטעמה לתכנן גשר.¹⁹

15. עבר הדני עמ' 488, לא מצויין מקור.

16. שם, עמ' 487.

17. שם עמ' 489.

18. שם עמ' 489.

19. שם עמ' 490, לא צויין מקור.

איכרי כפר תבור שאמורים לגדל 900 דונם טבק פונים להתאחדות האיכרים במספר דרישות:

א. סלילת כבישים בין כפר תבור לסג'רה ולעפולה. ב. פניה

לאדון פרנק, נציג פיק"א בארץ, שיעזור בפיתוח מהיר של מקורות מים נוספים הקיימים בכפר תבור (שאיבה והובלה) להשקיית שתילי הטבק וגידולים נוספים.

ג. הגדלת מספר המשקים ואיכור בניהם. ד. מימוש

הבטחת הברון רוטשילד לבנות להם בית כנסת.²⁰ ביבנאל לא היו מספיק מים לשתילת

הטבק והאיכר ברקוביץ' הצליח לקנות מעיין נוסף, "מעין מזריב" מהשכנים הערבים.²¹ ביבנאל, לרגל הגעת

מאות פועלי הטבק מתבצעת עבודה גדולה, "עבודת תיעול אנטי מלרית", כלומר ניקוז למטרת ייבוש ביצות,

ובנוסף חוזקה מערכת הרפואה במושבות על ידי שלושה רופאי "הדסה" – ד"ר דוד, ד"ר אשרמן וד"ר כיתאין.

²² ועד כפר תבור פנה לממשלה הבריטית וביקש ממנה רשות להשתמש במעיין הנמצא מדרום לג'יפטליק.

המעין נמצא במקום טופוגרפי גבוה יחסית למושבה וזה יאפשר את הזרמת המים אל המושבה בגרביטציה.

הבקשה נענתה בחיוב, אך מימון השאיבה והנחת הצנרת הוטלה על המושבה. בחודש מרץ 1924 נודע על ביקורו

הצפוי בגליל התחתון של אמיל צבי פרנק, מנהל מושבות יק"א בארץ. הוועד פנה אליו, בבקשה שיפעל אצל מושל נצרת הבריטי להשלמת המהלך. בפנייתו לפרנק ציין הוועד את נחיצות המים למשתלות הטבק. המעיין החדש פתר את מצוקת המים באופן חלקי בלבד.²³ פועלי 'השומר הצעיר' שהועסקו בעבודות הטבק ביקשו מהוועד להוביל מים בצינורות מן המעיין אל הצריף שלהם.²⁴ הפועלים קיבלו רשות והניחו קו מים מן הבריכה של המעיין אל המחנה שלהם, באמצעות צינורות שפורקו מאחד המשקים בכפר.²⁵

20. עבר הדני, עמ' 491.

21. שם, עמ' 487.

22. שם עמ' 489.

23. גלאון שבתאי, "ארץ האיכרים האמיתיים", מקור: ארכיון כפר תבור, מיכל 26, תיק 1 מסמך 28.

24. ארכיון כפר תבור, מיכל 26 תיק 1 מסמך 29.

25. גלאון שבתאי, עמ' 345.

ב - 1925 ביקר בכפר תבור המהנדס נובל, מנהל מחלקת העבודות הציבוריות בצפון, ואישר סלילת כביש פנימי בתוך הכפר. לפי הסיכום, הקבלן, 'סולל בונה', יסלול את הכביש ויקבל את התשלום מהממשלה הבריטית, ואיכרי כפר תבור יחצבו את האבנים, יובילו וינפצו אותן לחצץ. הכביש הפנימי אכן נסלל, תוך כדי פעילות נמרצת של אוכלוסיית הכפר מקטון ועד זקן, תוך אירוח והגשת כיבוד לאנשי 'סולל בונה'.²⁶

רוב שטחי הטבק של איכרי בית-גן התרכזו ב"זמזומיות", שמקומן מדרום-מערב לבתי המושבה, לשם הועברו מים מנקודה גבוהה בנחל שרונה. כ - 400 מ' ממערב לבית העלמין של המושבה נבנה סכר לרוחב אפיק הנחל, ואת המים שניקוו מאחוריו, העבירו אל שטחי הטבק. "מפעל מים" זה הוקם ביוזמת אנשי המושבה.²⁷

בשנת 1925 נסלל הכביש מבית-גן ליבנאל ומיבנאל עד ואדי מידן, ממרכז יבנאל אל שכונת התימנים שבדרום המושבה, וכן נסלל גם "הרחוב העליון" בבית גן. הכביש שאורכו 4400 מטר נסלל כ"כביש סולינג" מרוצף באבן מקומית, כשבשוליו פסי אבן לתיחום שולי הדרך.²⁸

26. גלאון שבתאי עמ' 356.

27. יואב רגב – בית-גן, עמ' 102, מקור: ראיונות עם אבינועם גרינברג וישראל גפן, בני המושבה.

28. יואב רגב, בית-גן, עמ' 104 מקור: ארכיון העבודה והחלוץ 109-1-124-IV.

פועלי הטבק: תנאי מחיה, הווי, בידור, תרבות וגיבוש לקראת התיישבות

פועלי הטבק היו בעיקר חלוצי העליה השלישית והעליה הרביעית. התגבשותם לקבוצות שנקראו קיבוצים החלה בחלקה עוד בטרם עלו ארצה, אך רובם התגבשו בארץ בשדות הטבק ובכבישים. להלן תאורו של ש.י. בביטאון הפועל הצעיר מתאריך 4.12.1923²⁹: "עבודת הטבק המתפשטת עכשו בכל הארץ תתפוס עכשו מקום חשוב גם בגליל התחתון. ביבנאל ובית-גן חושבים להעסיק בעבודת הטבק כמאתיים איש. מעניין לעמוד על אופן התהוותם של הקבוצים הנמצאים במקום. בעונת קטיף השקדים התאחדו מספר פועלים בודדים שעבדו בקבוצות חקלאיות שונות: בהר כנרת, באיילת השחר, במחניים ועוד – וקבלו את עבודת הקטיף ביבנאל (קודם לכן עבדו בעבודה זו רק ערבים). אלה הצטרפו לקבוץ שנקרא על שם המקום "יבנאל", שהיה מורכב מחברים שעבדו גם הם באופן זמני אצל האיכרים בבית ובשדה וחלק מהם קיבלו מהמשרד עבודת בניין בבית-גן ולמרות החיים האי-נורמלים והקושי להתקיים במקום, התגברו על כל המכשולים ונשארו ביבנאל. ורק אחדים עזבו את המקום. נוספו, איפוא, הקבוצות "ברדיצ'ב" ו"גליל" ויחד עם "יבנאל" התחילו "להסתדר", בנו להם צריפים ובעזרת המרכז החקלאי חושבים לסדר להם משק ביתי קטן, גינה וחושבים גם להתקשר בעבודת הטבק. יבנאל נעשתה עכשו למרכז פועלים חשוב. בחרו כעת ועד פועלים חדש, שניגש להשגת אמצעים לבניין צריף – "בית פועלים". עומדים גם להתחיל בפעולה תרבותית הנצרכת מאוד במקום זה, לסדר ספריה טובה, שיחות, הרצאות וכדומה. לעת עתה מסתפקים בספריית המושבה המכילה כ- 800 ספרים מסוגים שונים." באותו גליון של "הפועל הצעיר" מתאר נ.ב. את המצב במושבה מצפה:³⁰ "פינה נידחת זו נבדלת מיתר המושבות בזה שלרגלי מיעוט האנשים שבה היא קובעת צורה של כפר קטן, שהן בעבודה והן ביחסים החברתיים, החיים בה יותר נוחים ושקטים. גם בנוגע לעבודה העברית היא נבדלת לטובה מיתר המושבות. אצל עשרת האיכרים במושבה עובדים פועלים עברים קבועים חוץ מהשומר, ויש תקוה שמשפרם יגדל עקב עבודות הטבק, ובעניין זה מתנהל מ"מ עם המרכז החקלאי. אם אומנם ייצא לפועל, עלול זה להכניס חיים בתוך מושבה זעירה זו.

29. ש.י. "ביבנאל", "הפועל הצעיר", עמ' 24 מס' 7-8, כ"ה כסלו תרפ"ד, 4.12.1923.

30. נ.ב. "מצפה", "הפועל הצעיר" מס' 7-8, עמ' 24, כ"ה כסלו תרפ"ד, 4.12.1923.

אומנם במספר מצומצם זה של פועלי המקום ניכר בזמן האחרון מקצת ____ . סודר אוהל קריאה המשמש כבית ועד לפועלים ובו נמצאים עיתונים וספרים וגם המסיבות הנערכות מידי שבת ושבת ע"י המורה מ.ר. שבהן משוחזרים הפועלים והאיכרים על נושאים תרבותיים שונים או על ענייני דיומא, משפיעות על החיים החברותיים שלנו".

מרדכי קרניאל, בן הדור השני של איכרי כפר תבור כותב בספרו "מסחאים" על הווי פועלי הטבק: ³¹ " בכפר היו כ- 40 פועלים ופועלות. רישומם בפעילות החברתית והתרבותית היתה ניכרת. ברחוב הכפר נשמעו שירים ומנגינות שהקלו על הרגשת הבדידות והמרחק בין הישובים בגליל".

אורי שרפמן, בן הדור השני של איכרי בית-גן כותב בספרו "בית-גן מאז ולתמיד": ³² "עם הכנסת הטבק למושבה נדרשו הרבה ידים עובדות. קיבוצים צעירים שהתגבשו באותה תקופה רצו ללמוד את העבודה החקלאית וגם לחסוך קצת כסף. הם הגיעו למושבה, הביאו צריף גדול כמטבח וחדר אוכל והקימו מסיבו אוהלים. מול הבית שלנו הייתה קבוצת "השרון", שהקימה את רמת דוד ולאחר מכן את יפעת. כל שנה מגיעים חברי הקיבוץ לבית-גן להזכר בשורשים שלהם. גם הקיבוצים אפיקים, גניגר ופועלים נוספים עברו הכשרה במושבות. העבודה הייתה רבה והחגיגות והשמחות נעשו בגורן או בחדרי האוכל של הארגונים האלה".

דבורה תרדיון
מקבוצת "השרון" שלימים הקימה את קיבוץ יפעת מתארת את ימי הטבק ביבנאל תחת הכותרת "יבנאל זכורה לטוב"³³ : "כיבוש הטבק בגליל!" – זאת הייתה אחת הסיסמאות שרווחו בציבור החלוצי בארץ בשנת תרפ"ד – כלומר, גידול טבק בעבודה עברית. קריאה זו הביאה עולים חדשים גם ליבנאל, ובתוכם גם אותנו, כמה חברות וחברים מקרוב באו, וציבור הפועלים במושבה הקיף כל עולה חדש בחמימות שבפשטות, בדאגת אחים. חצרות המושבה המו מנוער ומחדוות נעורים. חווייה עצומה זו שורשיה גנוזים עד היום במעמקי נפשי. חשתי יראת הכבוד בפני החברים הוותיקים (שהגיעו ארצה 3-4 שנים לפני דימיתי אז, כי לעולם לא אדביק את הוותק הזה).
עם זריחת השמש היינו יוצאים לקטיף הטבק, ממלאים את הארגזים וחוזרים שיירות שיירות. הבחורים עומסים את הארגזים המלאים על כתפיהם, והבחורות על ראשיהן, כדרך הערביות – רק כך יכלו לשאת את המשא.

31. קרניאל מרדכי, "מסחאים", כפר תבור, סיפורים, עמ' 28.

32. שרפמן אורי, "בית-גן מאז ולתמיד" עמ' 30.

33. תרדיון דבורה, "יבנאל זכורה לטוב", בתוך ספר העליה השלישית, עמ' 758 – 760.

כל חבורה פונה אל האיכר שלה. כאן התחילה מלאכת ההשחלה. צריך היה למיין את העלים לפי גודלם ולחזורם על חוטים, עבודה שגולה זמן רב. חיפשנו דרכים כיצד לצמצם את זמן המיון, והיו בינינו שהסתגלו להחזיק 4 חוטים תחת הזרוע ולעשות את המיון וההשחלה בבת אחת. היתה שאיפה מתמדת להספק גדול, אף כי עבדנו יומית והשכר היה שמונה גרושים.

התפריט של סעודת הצהרים לא הצריך אלא הפסקה קצרה ביותר, ויום העבודה הסתיים עם שקיעת החמה. אולם יום העמל הארוך לא מנע לפעמים מבללות בצוותא עד אור הבוקר בשירה ובשיחות רעים. בינתיים תמה עונת הטבק, והנה נתבשרנו כי יוחל בסלילת כביש בית-גן – יבנאל בכיוון טבריה וכי אנו נהיה בין עובדי הכביש. בשורה גדולה היתה זו לציבורנו, שנכסף להאחז במושבה החביבה. רוב הפועלים היו מלוכדים בקבוצות. גם אנו, 6 הבחורות שנשארו כאן בגמר עבודת הטבק, ראינו את עתידנו בחיי שיתוף, אך עדיין לא ידענו לאיזה קולקטיב נצטרף. החלטנו להוות לפי שעה קבוצת-חצץ עצמאית. מן הפועלים הבודדים שהתארגנו לחבורות עבודה הגיעונו הצעות של שותפות, אולם לא הסכמנו, מפני שידענו, כי בעבודה קשה זו לא נוכל להשתוות לבחורים בתוצרת. לבסוף נמסר לששתנו שטח מרוכז, והתחלנו בניפוץ חצץ. נוכחנו אז לדעת, מה רבה סביבנו הנכונות לעזרה הדדית. כל חבר שעבר על פנינו ביקש ללמדנו כיצד אוחזים בפטיש וכיצד מוצאים באבן את הנקודה הנוחה ביותר לניפוץ. התקדמנו במלאכה. בינינו לבין עצמנו אף התנהלה תחרות חשאית, ערימתה של מי תהיה גדולה יותר. ובאחד הימים זכינו לכך שקבלן הכביש הצהיר כי הערימות המסודרות ביותר הן של "קבוצת הבחורות!" ולא עוד אלא שנשלחנו לתקן ערמות של הפועלים הבודדים. באחד הערבים סוכס חשבוננו בלשכה, לאחר ניקוי פתקאות המטבח, מיסים וכדומה נשארנו לכל אחת מאיתנו חמישה עשר גרוש במזומנים. אין לתאר את שמחתנו הרבה! יום אחד, בשבתי על ערימת החצץ, הבחנתי באדם בא בימים, לבן-זקן, המהלך בכביש, בקרבת מקום. לאחר היסוסים התיישב על ערימה סמוכה והתחיל להטיף לי מוסר. הזוהי עבודה ההולמת בת ישראל צעירה? האין אנו יודעות, כי עתידנו ללדת בנים, והלא עבודה מפרכת זו עלולה חס ושלום לסכן את בריאותנו ולהרוס את התקוה להיות לאמהות בישראל! הוא דיבר בכאב, בעדינות רבה, ואף שגם אני ניסחתי נימוקי בדרך-ארוץ, פנה והלך במפח נפש. בסתו פשטה שמועה עגומה, כי אין כסף לסיים את עבודות הכביש. במושבה הקטנה לא נמצאה עבודה אחרת, והיה הכרח לפזר את פועלי המקום. עצבות ירדה עלינו. פקע החלום על כיבוש העבודה בגליל. קשה מאוד הייתה פרידתנו מיבנאל ואיכריה, שגילו כל

כך הרבה רצון טוב ביחסם אלינו (כשלעצמי נקשרתי ביותר אל משפחת ברנדשטטר, ועד היום אזכור להם את חסד הימים ההם). מקבוצת "השרון", שחבריה היו בין פעילי הציבור, יצאה הקריאה: נוסיף לעבוד בכביש ללא תשלום, יבוא יום ונבוא על שכרנו. נמצאו פועלים שהסכימו לכך, ובתוכם גם אנו, שש מנפצות החצץ. התגוררנו בצריף, ששימש גם לישיבות ועד הפועלים ולתפקידים דומים. מזוננו – פת לחם שקיבלנו בהקפה בחנות המכולת וחציל או ירק שכוח אחר באיזו גינה. אך הגיע יום ששוב לא העזנו לפנות לחנווני. בחשכת הערב שכבנו רעבות כל אחת במיטתה, בלי להעלות אור במנורה, כדי לחסוך את הנפט להרתחת תה. דממה מעיקה עמדה בצריף. דממה התקשרה בעין. והנה קפצה אחת הבנות ממיטתה: קומו, נרקוד ונתחמם! כעבור רגע פרצנו כולנו בשירה ובריקוד. מעברו השני של הקיר עזבו הנאספים את דיוניהם, פתחו ברעש את הדלת ונצטרפו למעגלנו. היה חורף קשה. גשמים עזים וקור. לא עמדה לנו עקשנותנו. בלבבות רוגשים עזבנו את יבנאל".

בספר "אפיקים במחצית יובלה" מתארים שני חברי אפיקים את חוויותיהם מתקופת הטבק והכבישים ביבנאל ובבית-גן. אריה בהיר, לאחר שתאר את תקופת הטבק של קבוצתו בראש פינה שלאחריה הגיעה ליבנאל ובית-גן לעסוק בסלילת הכבישים, מספר³⁴: "קבוצתנו הגיעה לבית-גן ונהנתה מהכנסת אורחים יפה של משפחת מקלר, שדאגה לצרכינו בימים הראשונים דאגה נאמנה. במושבה העמידו לרשותנו את בנין בית הספר וקבענו את מחנה האוהלים שלנו על ידו. בבית-גן קלטנו את קבוצת העולים המאורגנת הראשונה מקרב תנועתנו כשאנו שרויים במצב של חוסר עבודה קשה. כמובן, שמצב זה נתן את אותותיו בתזונה. לעיתים קרובות היו מחלקים את הלחם במנות קצובות כשהתוספת ללחם הייתה דלה, אך לא היה בזה כדי לדכא את מצב רוחה של החבריא הצעירה והעליזה. עבודתנו הראשונה בבית-גן הייתה אצל האיכרים, ובניפוץ החצץ לכביש שעמד להסלל. כמובן שלגימניסטים ממוסקווה, קיוב, אודסה, לא קל היה לאמן את ידיהם לשלוט בפטיש ולנפץ את האבן הקשה. ובימים הראשונים לא הייתה התוצרת רבה. 8-10 סנטימטר חצץ ליום עבודה היו מהדברים השכיחים אצל הבחורות וגם אצל מקצת מהבחורים. והשכר של 2-3 גרוש ליום עבודה שלהם, לא הספיק, אפילו ללחם צר. ויזכר לטובה בעל החנות ביבנאל אשר נתן לנו בהקפה, לא פעם אחת, שק קמח שהובא לקיבוץ על חמור לקול תרועות החבריא, וכאשר התברר לאחר שהלחם נאפה, שריח של נפט נודף ממנו באה האכזבה המרה. אבל את הלחם צריך היה, באין ברירה, לאכול יחד עם המרק "המהולל", שבושל ע"י חברותינו היקרות ושלא פעם הקדיחו אותו כהלכה. משהגיעו הלילות הקרים של החורף והיה קר מדי לישון באוהל תחת שמכיכה דקה היו החברים קמים לא פעם כדי להתחמם בהורה סוערת. כאן זכתה הקבוצה לגדול ולהגיע למעלה מ 20 חברים, כאן התחילה להתערות בחיי העבודה ובציבור הפועלים ולרקום את רקמת חייה הפנימיים. כאן

התגלה מעיין של כוחות נפש, שבא לידי ביטוי בפעולה תרבותית וציבורית מקפת במקום, שריכוז בחורף
ההוא ציבור פועלים בן מאות אחדות. ”

34. בהיר אריה, "תחנות" בתוך י. אופיר (עורך) "אפיקים במחצית יובלה", עמ' 116, הוצ' קיבוץ אפיקים, תש"א.

חבר אחר, ישראל אילנאה מקיבוץ אפיקים מתאר גם הוא, באותו ספר, מזווית הראיה שלו את אותה תקופה
בבית-גן³⁵: " בית-גן 1924–1925: חבלי ההתערות וההשתרשות הראשוניים של הקיבוץ במולדת. מעין "אי
רוסי" בתוך ים ארצישראליים. מדברים רוסי, קוראים רוסי, שרים רוסי. החבריא נמצאת במצב תסיסה
והתלהבות, רוקדים ושרים עד בלי די. מרץ הנעורים הרב השופע בקיבוץ, מדביק גם אחרים הבאים במגע
עם אותו קומץ בחורים ובחורות, יוצאי תנועת 'השומר הצעיר' מס.ס.ר, אשר הביאו איתם אוצרות מרץ
ועקשנות להלחם וללכת בדרך אשר חשבו אותה לנכונה, רצון ברזל ויצר כביר ליצירה ולחידוש ערכי
החיים. חושה קטנה, ששימשה חדר אוכל וחדר קטן לחולים

ולמחסן בגדים ומספר אוהלים שהוצבו ליד ביתו של מקלר, מראשוני המתיישבים במקום – אלה היוו את
המחנה בבית-גן. יחס של חיבה וחום של בית אבא ואמא שפענו מהבית הזה של משפחת מקלר. כמה
נחוץ היה לנו היחס הזה וכמה עודד אותנו בימים הראשוניים לשהותנו בארץ. והימים ימי חורף, גשם יורד
ללא הפוגה, הסופה משתוללת ולא פעם התעופפו האוהלים ונשארת בסופה וגשם ללא מכסה לראשך (בימי
גשם היו שוכבים במיטות והתורן היה מחלק אוכל באוהלים). בבית-גן סוללים כביש המחבר אותה עם
יבנאל. עובדים בחפירה, בחצץ, בסלילה. לעבוד לא ידענו ולא השתכרנו כדי כלכלתנו, והחנווני, ליבו לא
תמיד היה נדיב עד כדי לתת בהקפה סחורה לחלוצים האלה, היודעים רק לשיר ולרקוד אך לא לעבוד.
את הלכות חיי קבוצה לא כל כך הבינונו. הבחורות הביאו

איתן השקפות מסוימות מרוסיה על האמנציפציה של האישה וחשבו שעבודת מטבח פירושה המשך
המשטר הישן – שעבוד האישה. וכך לא נמצאה אף בחורה אחת, שתסכים לעבוד בבישול. ופרשת כל
השידולים נסתיימה בזאת, שבחור קיבל על עצמו את הנהלת המטבח. אמנם כעבור חודש חזרו הבחורות
בתשובה, כי אי אפשר היה לשאת יותר את האוכל אשר הבחור בישל. אולם יחד עם זאת המשיכו
הבחורות לדרוש שיויון גמור בעבודה. היינו מקיימים משטר של חיים תרבותיים תוססים ושיתפנו
בהם את הציבור כולו. בלילות שבת היה חדר האוכל צר מהכיל את האורחים הרבים אשר היו באים
משתי המושבות אלינו, כדי לשתף את עצמם בשירה ובריקודים. היה מופיע עיתון היתולי (בשפה הרוסית)
ושמו "עדשים", על שם העדשים אשר אכלנו יומיום. באסיפות דברו רק רוסי. ואם מישהו היה מעז
לדרוש שידברו עברית, היה צפוי להיות מוצא מהאסיפה. והנה נפל "מאורע" גדול בחיי הקיבוץ ובכל
המושבה: "הקיבוץ הרוסי מציג אופרה". דבר זה היה לשיחת היום בכל מושבות הגליל התחתון. הוצגה

האופרה "כרמלה", אשר חוברת על ידי הגדוד השומרי בקיוב. מכל מושבות הגליל נהרו אנשים, בעגלות וברגל. ממסחה ומגדל הגיעו האנשים לחזות באופרה מחיי השומרים בארץ – אופרה בליווי תזמורת מסרקות.

35. ישראל אילנאה "בית-גן", "אפיקים במחצית יובלה", עמ' 118-120.

במתיחות ובתשואות סוערות ליווה הקהל את ההצגה. ולאחר ההצגה נערכה מסיבה בביתו של מקלר. כמה חוס, כמה חיבה היו במסיבה הזו. הקימונו לשכת קשר, אשר שמרה על קשרים חזקים ואמיצים עם התנועה. ובנידון זה היה הקיבוץ הרוסי הראשון אשר ידע לשמור יפה על הקשר האורגני עם התנועה בחוץ לארץ. כל שומר, אשר היה נשלח על ידי המטה הראשי, היה באופן אוטומטי מתקבל לקיבוץ. אז היינו הוגים הרבה בעתיד, והרגשנו אחריות כבדה לגבי השומרים העומדים לבוא ארצה. עם התקרב גמר העבודה ביבנאל, החלה להטרידנו השאלה: ומה יהיה להבא? חיכינו לחברים חדשים, היה צורך להקים בסיס קליטה. ואז עשינו את הקפיצה הנחשנית – הקימונו "קיבוץ-ארצי" של השומר הצעיר מססט"ר, עם כל האטריות שלו, כגון הנהלה מרוכזת ומוסדות מרכזיים. אז היינו בסך הכל 24 איש והתחלקנו לשלוש פלוגות: אחת עברה לעפולה, למקום שצריכה היתה להבנות עיר העמק, השניה נסעה לחיפה ללימוד מקצוע הבניין והשלישית נשארה בבית-גן לגמר העבודה ולחיסול החובות. אחר כך קמו, כידוע יתר הפלוגות ו"הקיבוץ הארצי" הרחיב את גבולו. לאט לאט נהפכו החברים, אשר תארו לעצמם את החיים בארץ בדמות שומרים, הרוכבים על סוסים והשומרים על שדות המולדת, לפועלים היודעים את הלכות העבודה, כשפניהם שזופים בלהט השמש וידיהם מיובלות. אך יחד עם זה היו רחוקים אז מרחק נפשי רב מהחקלאות. החקלאי היה מצטייר בעיניהם בדמות "המוזיק" הרוסי, העובד מזריחה עד שקיעה ללא חיי תרבות, ללא תחושת הדופק של מלחמת המעמדות, וללא שותפות ליצירת מעמד הפועלים. אנו צרפנו, איפוא, אז את עצמנו לפרולטריון העומד להיווצר בארץ. יש להדגיש, כי תקופת בית-גן תרשם בדברי ימי קיבוץ אפיקים כתקופה, שבה החלו לבלבל הניצנים הראשונים של הכרה קיבוצית. שבה למדנו את הלכות העבודה ודרכי הנהלה עצמית קיבוצית. בבית-גן נפגשנו פנים אל פנים עם ציבור של פועלים ותיקים, לקחנו חבל והתחלנו להתערות בתוכו. כאן נפגשנו עם שליחי המפלגות, שידעו כי מאחורינו יש תנועה המבטיחה הרבה. שליחי כל המפלגות באו אלינו להרצות. בסוף כל הרצאה השתררה שתיקה, כי איש לא הבין כמעט את המדובר. והשתיקה התפרשה כסימן של הסכמה עם עמדת המרצה. מכאן "ברור" היה, כי הקיבוץ הרוסי "הגדיר" את עצמו היום למפלגה זאת ומחר למפלגה אחרת. כי הם לא גילו את חוט השני שעבר בחיי הקיבוץ מימיו הראשונים: **עצמאות** – פילוס דרך עצמית תוך התנגדות לכל **סיפוח** לאיזה גוף שהוא."

ענף הטבק מגביר את העליה

דן גלעדי בספרו "הישוב בתקופת העליה הרביעית"³⁶, כותב: "עבודות הטבק מילאו תפקיד חשוב במעבר מימי המשבר של סוף העליה השלישית לגאות של ראשית העליה הרביעית. אמנם, אחרי חלוף עונת הטבק הקדחתנית ב 1924, התברר כי לבולמוס גידול הטבק לא הייתה הצדקה משקית ואף לא סיכוי של המשך, אך אותה עונה איפשרה למאות פעלים עבריים להאחז במושבות, ונפתח פתח לכבוש בהן את העבודה. גם סיכויי העליה החדשה השתפרו על ידי הביקוש הרב לידיים עובדות לצורכי גידול חדש זה. המחסור הזמני בכוח אדם מסביר את שוועת מוסדות ההסתדרות לעליה חלוצית חדשה, ואת ההתלהבות שהחלה בריכוזי "החלוץ" בגולה."³⁷ : " בהמשך כותב דן גלעדי

רוב הקבוצות שפנו למחלקת ההתישבות היו מורכבות מאנשים שהתארגנו בעיר או עיירה בגולה לשם האחזות משותפת בקרקע. להלן קטע ממכתב אופייני (שבט תרפ"ה): "אנחנו הח"מ, הננו באי-כוח של 15 משפחות, שבאו לארץ לפני 6 חודשים מהעיירה רזינה בבסרביה. מטרת בואנו לארץ היא להתיישב על הקרקע ולעסוק במקצוע גידול הטבק, שעסקנו בו מנעורינו ועד עתה. כמעט מיום בואנו אנו עוסקים בעבודת מיון ואריזות טבק בעקרון, גדרה וראשון לציון. אחרי שהכרנו את תנאי העבודה חכרנו 200 דונם קרקע. חלק מאיתנו יעבוד אצל אחרים וחלק יעבד את הקרקע שחכרנו. יודעים אנו מראש, כי העבודה הצדדית לא תספק לנו את צרכינו המינימליים והוצאות עיבוד השטח, ועתה זקוקים אנו להלוואה של 800 לא". את הסכום הזה נתחייב לשלם אחרי מכירת הטבק. כמו כן מבקשים אנו לקבלנו כקנדידטים לאחד הישובים החדשים, כי אנשי עבודה כולנו ורצוננו חזק להאחז בקרקע ולעסוק בחקלאות".

ב - 1923 היה מצב התעסוקה בארץ ישראל בכי רע, והעליה נעצרה מחשש לאי יכולת קליטת העולים. אריה בהיר מקבוצת ס.ס.ר שלימים הקימה את קבוץ אפיקים, מתאר את מצב קבוצתו בסוף 1923³⁸ : בבואנו לקושטא עם ויזות טורקיות זמניות, נודע לנו שבארץ פרץ משבר, ששעריה סגורים, ששורר בה חוסר עבודה, שהיו פרעות בירושלים וביפו ושאין תקווה לעליה בזמן הקרוב. בקושטא נמצאו אז רבים, שעזבו את רוסיה ועברו את הגבול באופן בלתי ליגלי בדרכם לארץ ישראל.

36. גלעדי דן, היישוב בתקופת העליה הרביעית, חקלאות והתיישבות כפרית, הרחבת גידול הטבק כנקודת מפנה, עמ' 17-72.

37. גלעדי דן, שם, עמ' 91.

38. בהיר אריה, "צעדים ראשונים בעליה ובארץ" בתוך 'אפיקים במחצית יובלה', עמ' 113.

ביניהם למעלה מ 120 משפחות מקוקז (כ- 600 נפש) שנתקעו בקושטא למעלה משנה, מחוסרי כל, רעבים ללחם ומיואשים. הפגישה עם המציאות הזאת, ובעיקר חוסר כל ידיעה על זמן פתיחת שערי הארץ, העמידה את מפעל העליה של חברינו ברוסיה בסימן שאלה. בגלל זה חלה הפסקה ידועה בהכנות לעליה, שהדיה היכו קודם גלים ברחבי תנועתנו. והנה חל מפנה בעליה. נתקבלו הסרטיפיקטים הראשונים "לעולי הטבק", ועל יסוד רשיונות אלה עלתה קבוצתנו הקטנה. מסרנו למטה הראשי על פתיחת שערי הארץ מחדש (בזה נקבע הקשר הממשי בין הסתדרותנו לבין ארץ ישראל) והתחילה תכונה לקראת העליה". הועד הפועל הציוני נרתם גם הוא לעזרת "עליית הטבק" ובישיבה שערך במרץ 1924, מחליט כדלקמן³⁹: "הועד הפועל הציוני מסכים לקצוב סכום מיוחד לצורך מחלקת העבודה בסך של 5000 ל"ש, על מנת להעסיק מחוסרי עבודה ומהגרים בתעשית הטבק ובחיצוב האבנים. האקסקוטיבה הארצישראלית תזקוף סכום זה על חשבון מיוחד".

"הועד הלאומי ליהודי ארץ ישראל", מתייחס למצב התעסוקה והעליה בארץ בתחילת 1924 וכותב מאמר בשם "אל כל הישוב העברי בארץ ישראל"⁴⁰ ובו נאמרו הדברים הבאים: "לרגלי סיבות שונות נתמעטה בארץ העבודה, שעליה התבססה העליה החדשה, ואלפי עובדים, פועלים ובעלי מלאכה, נשאר מחוסרי עבודה ופרנסה. חזיון זה של חוסר עבודה הוא אמנם מצוי בכל הארצות בזמן המשבר הכלכלי שלאחר המלחמה, אבל המדינות הגדולות יש להן ממשלות הדואגות בשביל העובדים עד עבור הימים הרעים, ושם אין מכת מדינה זו שאלה יסודית כמו אצלנו. חוסר העבודה אצלנו, מלבד הסבל הנורא שהוא גורם לאנשים, הוא משמש עוד גורם להפסקת העליה, יסוד היסודות של עבודתנו, ראשית ואחרית תקוותנו. חוסר העבודה אצלנו גורם לציאה מן הארץ של אנשים שבאו הנה מלאי תקווה, ואחרי הסבל שסבלו בדרך נדודיהם עד בואם לארץ, הם מוכרחים לצאת מיואשים ולמשוך אחריהם גם את אלו שהיו יכולים להתבסס בארץ. ההנהלה הציונית עושה מה שבכוחה, בגבולות תקציבה, להקל על המצב ולסייע ליצירת עבודות בעיר ובכפר. הועד הלאומי וההסתדרויות השונות בארץ עושים את התלוי בהם לשם השפעה על הרחבת יכולת הקליטה של העבודה. האיכרים מחליטים להעסיק ביבול הטבק פועלים עברים... התאמצות זאת תשמש גם דוגמה בשביל הגולה, הנושאת עליה את האחריות לטובת קיומנו בארץ."

39. "הפועל הצעיר" מס' 23-24, כ"ב באדר ב' תרפ"ד, 23.3.1924.

40. "אל כל הישוב העברי בארץ ישראל", "הפועל הצעיר" מס' 14 עמ' 22, י"ב בשבט תרפ"ד, 18.1.1924.

עדה פישמן, מנהיגת פועלות ידועה בארץ ישראל, מנצלת את "עליית הטבק" לטובת הגברת עליית החלוצות, שכן עבודת הטבק מתאימה מאוד לחלוצות. במאמרה "לשאלת העליה"⁴¹ היא כותבת: "יהא שזאת היא 'אידאה פיקס', אבל אסור להרפות מאידיאה זו עד שתהיה לקניינו של הציבור כולו, עד שתתגשם, עד שתעמוד לפחות בדרך להתגשמותה. בקשר עם העליה החדשה המתכוננת, הגיעה השעה להוציא סיסמא לעליית חלוצות במספר לא פחות גדול מעליית החלוצים. לא מתוך "שיגעון לדבר אחד" נאמרים דברי הפעם. הנני לתת את הברורים ואת הנימוקים המחייבים את ההצעה הזאת: ארץ ישראל העובדת מתעתדת להמציא לשוק החיצוני נוסף על היין גם גידולי טבק למיניהם. ארץ ישראל העובדת עם יין מימינה וטבק משמאלה, אינה בוודאי אידאל התיישבותי, אבל במצבנו הנוכחי, כשאנו מתאמצים לנצל כל הזדמנות של עבודה, שיש בה כדי להעסיק את העובדים הנמצאים בארץ ולפתוח אפשרות לעליה, אין בודקין בצורת המזונות. ואנו הלא נושאים את עינינו לעליה גדולה שתתפרץ ותחדור לארצנו למרות כל הגזרות. אנו מצפים להגדלת כמותנו, להגברת ישותנו בארץ, ומקווים שכשתתרחב העליה נמצא לנו לאט לאט גם בסיסנו הכלכלי המתאים. ואם גם הטבק איננו עדיין הדרך הכלכלית המבוקשה, הרי התקווה מלווה את העבודה הזאת, שכשם שהצלחנו להעביר לחקלאות קיבוצים שלמים אחרי שעבדו בכבישים ובעבודות ציבוריות שונות, כה נעביר מחנות עובדים מעבודות הטבק לעבודות בניין יותר בריאות. לעת עתה ענף הטבק יעסיק בעבודה אלפי פועלים. עוד שבוע, עוד שבוע וכלתה אולי רגל מחוסר עבודה מן השוק וזקוקים נהיה במהרה לאלפי ידיים נוספות הנקראים עתה מארצות הגולה מתוך מחנות החלוצים והחלוצות הנחתים שם. ומחכים אנו כאן והם בוודאי מחכים שם לקבלת רשיונות הכניסה, ולית מאן דפליג, שגידול הטבק הוא ענף עבודה שיש ביכולת של כל עובדת לשלוט בכל צדדיו, מסידור המשתלה עד האריזה, מהתחלת העבודה עד סיומה. והיתכן, כי בשעה זו של אפשרות להעסיק אלפי ידיים, היתכן שבין 1000 רשיונות הכניסה יופרשו (כידוע לי) רק 100 רשיונות לחלוצות? צריך לציין שכבר כיום הזה, בעוד טרם החלה העבודה בטבק, אין מחוסרות עבודה בארץ. הפועלות, רובן ככולן, מסודרות בעבודה בקבוצות וקיבוצים שונים ובתוך קבוצות הפועלות. הפעם צריכה לצאת קריאה לכל מרכזי "החלוץ" והעלייה: 50 אחוזים חלוצים ו-50 אחוזים חלוצות! אין צורך להדגיש באיזו מידה יכולה קריאה זו לחזק את רוח החלוצות בגולה המחכות לרשיון כניסה לארץ! והחלוצה הלא מותרת לעליה רק בתור משרתת או בתור ארוסה של מישהו.

41. עדה פישמן, לשאלת העליה, "הפועל הצעיר" מס' 20, עמ' 10, כ"ד אדר א' תרפ"ד, 29.2.1924.

אבל עליה עצמית, עליה לשם עבודה ממש – הס מלהזכיר! ומפיצי הדיבות ע"ד המצב בארץ בכלל מרפים עוד יותר את ידי החלוצות, בהכריזם שעבודה בבית הפרטי זוהי הפרספקטיבה היחידה לחלוצות בבנין המולדת. קריאה כזו ל 50 אחוזים חלוצות שתקראנה לעבודת השדה (יהא זה טבק לע"ע) תגביר את תנועת החלוצות ותעודד את רוחה..."

צבי לופט, איש המרכז החקלאי כתב בסוף מאי 1924 מאמר בשם "החדירה למושבות ועבודת הטבק". במאמרו מתאר לופט את הדרכים לכיבוש העבודה במושבות, מצדד בהקמת משקי – עזר לפועלים בתוך המושבות שיהיו שייכים להם, יספקו להם עבודה בעונות השוליים, יגדילו את זיקתם למושבה ולחקלאות ויכשירו אותם להתיישבות בעתיד. בהמשך מתייחס לופט לנושא העלייה ואלה דבריו: "...מכל הבחינות הללו ברור, כי עבודת הטבק, שאליה הופנתה בזמן האחרון תשומת לב כה מרובה, היא הנותנת לנו את אפשרות זו של החדירה למושבה כמעט במלואה. אולם גם מבחינות אחרות יש לעבודה זו ערך בחיינו. ברור, שיש ביכולתו של הענף הזה לשים קץ למצב של חוסר עבודה, שקיבל השנה היקף וצורה קטסטרופליים. אולם חשיבותה המיוחדת היא בזה שהיא נותנת אפשרות להרחבת העלייה והגדלתה, שפסקה כמעט בזמן האחרון. כידוע, נמשכת עונת עבודת הטבק (השתילה, העיבוד והייבוש) חמישה חודשים. אחרי הפסקה של שלושה חודשים מתחילה עבודת האריזה הנמשכת גם היא כארבעה חודשים והמעסיקה כ 60 אחוז מכל מספר הפועלים הדרוש למילוי עבודות הטבק העיקריות. עם גמירת האריזה מתחילה שוב עונת הטבק ובאופן זה ניתן יסוד לחשוב על אפשרות של התאזרחות הפועל במושבה, על ידי הקביעות בה ועל ידי ההרגל לאופן חיי הכפר (כמובן, שבמידה רבה צריכה ההתאמצות להיות מופנית לאפשרויות של השגת עבודה בשביל חודשי ההפסקה או במשק האיכר או, אם זה בלתי אפשרי מסיבת חוסר עבודה במישקו, במשק העצמי של הפועל הנותן לו אפשרות להתאחז במושבה ולהמשיך את קיומו בעזרת הכנסת משקו)..."

בהמשך דבריו מוסיף לופט את הדברים הבאים: "... ציבור הפועלים הנמצא במושבות לא היה יכול גם בכמותו להספיק למילוי העבודה. מן ההכרח היה לעורר לעלייה חדשה. בישיבות המרכז עם הועד הפועל של ההסתדרות וההנהלה הציונית, נתברר הצורך בעלייה חדשה זו, שהוגדרה בהכנסת עוד 2500 איש, אשר יהיו עסוקים בעבודת הטבק ובעבודות אחרות. מצד מחלקת העבודה בא הסייע הדרוש ואחרי משא ומתן עם הממשלה נתקבלו בשביל העבודה הזאת בסך הכל 2300 רשיונות שמהם 700 ראשוניים נשלחו זה מזמן למרכזי עלייה שונים. עמדה על הפרק גם שליחת אנשים מיוחדים לחו"ל לשם הכנת החומר האנושי לעלייה זו והתקבלו בעניין זה החלטות מסויימות. ככה נפתחה דרך בשביל העלייה ושערי הארץ, שהיו סגורים כמעט לחלוטין הרבה זמן, נפתחו מחדש. העלייה כבר התחילה ומידי פעם לפעם מגיעות אניות עם עולים חדשים לחופי הארץ. בתוך המשבר הקשה, ששרר בארץ בזמן האחרון,

זאת היא בלי ספק נקודה מעודדת, המשנה לטובה את עבודתנו וחינו בארץ כיום הזה..."⁴²

לופט מדווח על שיבושים בהגעת המחזור הראשון של העליה החדשה שתוכנן להגיע לפני תחילת עונת הטבק של 1924, כלומר בתחילת החורף, והנזקים שנגרמו בשל המחסור בידיים עובדות בזמן שתילת הטבק. נגרם שיבוש רב בעבודה ובהלה בקרב האיכרים. המרכז החקלאי התקשה לספק את העובדים והאיכרים נאלצו לגייס עובדים ערביים וכן לנייד עובדים ממושבה למושבה. מתוך 1200 פועלים עבריים שהמרכז החקלאי התחייב לספק לפני תחילת העונה, 600 היו מקרב הפועלים המצויים בארץ ויתרתם היו אמורים להגיע מהעולים החדשים. אך רק עשרות בודדות הגיעו בזמן. תקלה זו הבליטה ביתר שאת את הצורך הדחוף בעליה גדולה. ש. שמעוני, איש המרכז החקלאי בטבריה נותן סקירה מפורטת ב"הפועל הצעיר", ביוני 1924 על המצב במושבות הגליל התחתון השונות, בענף הטבק. בהתייחסו לעליה אומר שמעוני: "... ועוד מלים אחרות ביחס לעליה. ממאות העולים שנכנסו ארצה בזמן האחרון, ושחיכינו להם בכליון עיניים רק תריסרים נכנסו לעבודה שבכפר, יתרם התפזרו בערים. גם מאלה שנכנסו לעבודה במושבה, חצי מהם עזבו אותה אחרי 2-3 ימים. ישנם כמובן הרבה גורמים לכך, אולם הגורם העיקרי הוא שהעולים האלה קיבלו חינוך מקצועי בגולה ואינם רוצים בשום אופן לוותר על מקצועם. עלינו לעמוד על התקלה שישנה בדרכי הכשרה זאת, ולהשתדל לתקן אותה בעוד מועד."⁴³ ביולי 1924 מתייחס הועד המרכזי של מפלגת הפועלים העברים בארץ ישראל, 'הפועל הצעיר', במאמר הנקרא "על העבודה במושבות" גם לנושא העליה ובין יתר דבריו הוא כותב שבדרך לארץ ישראל ישנם מאות עולים ומספרם הכללי יגיע אולי לאלפים, וכל זאת בשל "קדחת הטבק".⁴⁴

42-לופט צבי, החדירה למושבות ועבודת הטבק, "הפועל הצעיר" מס' 30-31, עמ' 9-12, כ"ו אייר תרפ"ד, 30.5.1924.

43. שמעוני י. "הפועל הצעיר" מס' 33, עמ' 15-16, י"ח סיוון תרפ"ד, 20.6.1924.

44. יחזקאל חרלף, על העבודה במושבות, "הפועל הצעיר" מס' 35, עמ' 4-5, ט' תמוז תרפ"ד. 11.7.1925.

ד"ר י.נ. מהיר כותב בפברואר 1925 מאמר ב"הפועל הצעיר" בשם "על העבודה בטבק"⁴⁵ ואלה דבריו: "...בענף עבודת הטבק תלינו והננו תולים הרבה תקוות. הוא יתן לנו את האפשרות להגביר את כוח הקליטה בשביל אלפי עולים חדשים ויבטיח את קיומם של בעלי המשפחות והפועלים הבלתי מומחים. בעזרתו נכבוש שוב את עמדות העבודה שנשמטו מידינו במושבות הישנות. הוא ישמש עבודה רזרבית בעונות של חוסר עבודה, בימות הגשמים, בעת שנפחתת תנועת הבניין. הוא יהיה גם ענף חקלאי חדש, המכניס, העלול לתפוס מקום חשוב בעבודת האיכר..."

מעורבות המוסדות הציוניים וההסתדרותיים

ענף הטבק ב 1924 דרש אלפי ידיים עובדות. בסוף 1923 מצב התעסוקה בארץ היה בכי רע ומספר המובטלים גדול מאוד. העליה הופסקה וניתנו קיצבאות למובטלים. הצורך הפתאומי באלפי ידיים עובדות בשל גידול שיטחי הטבק פי 4 (כדי 27000 דונם), הביא להזדמנות גדולה ולפתח תקוה גדול, שבאמצעותו אפשר היה לפתור את בעיית האבטלה, להביא לכיבוש העבודה במושבות, והעיקר - לפתוח את שערי הארץ לעליה מאסיבית.

עזרת 'המרכז החקלאי'

'המרכז החקלאי' לקח על עצמו לארגן את העבודה בענף הטבק בשנת 1924. הוא התקשר עם 'התאחדות האיכרים בגליל התחתון' ועם ארגוני איכרים נוספים וקיבל את האחריות לעיבוד קבלני של טבק בתנאים הבאים: האיכר התחייב למסור חלקה חרושה ומשודדת, להכין שתילים, לספק מים, כלי עבודה ולהכין מקום מתאים לייבוש העלים. 'המרכז החקלאי' מקבל 50% מערך יבול הטבק. המסים חלים על שני הצדדים באופן שווה. כמפרעה לקיום העובדים עד קבלת היבול התחייב האיכר לשלם ארבע לא"י לדונם, בארבעה שיעורים שווים במשך תקופת העבודה.⁴⁶ 'המרכז החקלאי' לא הצליח לעמוד בכל התחייבויותיו לספק את הפועלים בזמן. עקב כך נגרמו תקלות חמורות שהביאו להפסדים. בכך נגרם לימרכז החקלאי גרעון של 4500 לא"י, ולא היה מי שישא בו. ההקצבה שהתקבלה מההנהלה הציונית בסך 3000 לא"י הספיקה רק לסידורים הכרוכים בהעברת הפועלים מן העיר למושבות (תחבורה, שיכון וכו'). 'המרכז החקלאי' תבע מההנהלה הציונית לשאת בגרעון שנוצר, שכן עבודת הטבק שנעשתה ביוזמתו מילאה תפקיד לאומי חשוב מאוד.⁴⁵

ד"ר י. נ. מהיר, על העבודה בטבק, "הפועל הצעיר" מס' 18, עמ' 12, י"ב בשבט תרפ"ה, 6.2.1925.

46.

גלעדי דן, הישוב בתקופת העליה הרביעית, "חקלאות והתיישבות כפרית", עמ' 73.

עזרת ההנהלה הציונית

ההנהלה הציונית באמצעות שתי מחלקותיה, מח' העבודה ומח' ההתיישבות, נחלצה לעזרת המבצע הלאומי הגדול. במרץ 1924 החליט 'הועד הפועל הציוני'⁴⁷: " הועד הפועל הציוני מסכים לקצוב סכום מיוחד לצורך מחלקת העבודה בסך של 5000 ליש"ט על מנת להעסיק מחוסרי עבודה ומהגרים בתעשיית הטבק ובחיצוב האבנים. האקסקוטיבה הארצישראלית תזקוף סכום זה על חשבון מיוחד." (ציטוט זה מופיע גם בפרק 'ענף הטבק מגביר את העליה').

מחלקת העבודה נתנה לפועלי המושבות בשנת תרפ"ה (1925) סך של כ - 5,000 לא"י, ובשנת תרפ"ו (1926) סך של 10,000 לא"י. מחלקת ההתיישבות השקיעה סכומים הרבה יותר קטנים, בעיקר לרכישת אינוונטר. כספים אלה תרמו תרומה חשובה מאוד להקלת ההאחזות של הפועלים במושבות. רוב כספי ההקצבות היו מוקדשים להקמת צריפים ואוהלים במחנות הפועלים. סכומים קטנים יותר הוצאו לרכישת בהמות עבודה, כיסוי גרעונות והקמת משקי עזר לחבורות וקיבוצים. בנוסף לכך ניתנו סכומים קטנים כהלוואות למשפחות, לוועדי פועלים, ללשכות עבודה ולרכישת שטחים להקמת מחנות, וגם למימון עבודות ציבוריות יזומות בתקופות של שפל בעבודה.⁴⁸

ההנהלה הציונית מינתה וועדות מיוחדות לבדיקת מצב העבודה העברית במושבות ולחקירת תנאי החיים והמצב הסניטרי של הפועלים. בוועדות אלה השתתפו גם נציגי 'המרכז החקלאי' ו'קופת חולים'.

המסקנות לא היו מעודדות במיוחד והצביעו על תנאי

מגורים, תזונה והיגיינה גרועים למדי. בסיכום הדו"ח משנת תרפ"ו נאמר כי המצב הנוכחי גורם " להוצאות

מיותרות. בזבוז כוחות ומרץ וסיכון בריאותם של הפועלים, ומוריד את רמת עבודתם"⁴⁹ 'התאחדות

האיכרים בגליל התחתון' נהלה משא ומתן עם ההנהלה הציונית ועם יק"א/פיק"א שיעזרו במימון ובהלוואות

לסלילת כבישים בתוך המושבות וביניהן, פיתוח מקורות מים נוספים (שאיבה והובלה), הוספת משקים לבני

האיכרים (התאכרויות) וכן עזרה רפואית, כמפורט בפרק "תשתיות בעקבות הטבק". העזרה היתה חלקית,

התפרסה על פני מספר שנים אך היתה מאוד משמעותית. 'סולל בונה' החברה הקבלנית ההסתדרותית גויסה

לביצוע סלילת הכבישים, והממשל הבריטי עזר גם הוא. 47. "הפועל הצעיר" מס' 23 - 24, כ"ב באדר ב' תרפ"ד, 28.3.1924.

48. גלעדי דן, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, "חקלאות והתיישבות כפרית", עמ' 82-83.

49. שם, עמ' 85.

נפילתו של ענף הטבק

ב - 1924 הגיעו שטחי הטבק בכל רחבי הארץ לכ 27,000 דונמים. התרחבות הענף היתה

מהירה מדי. הרבה איכרים ושאנים איכרים, קפצו על עגלת הטבק. נוצרו עודפי טבק גדולים מאוד במחסנים,

חלקם באיכות ירודה שנבעה מגידולו באזורים לא מתאימים, מחוסר מיומנות בטיפול בעלי הטבק ואי עמידה

בקריטריונים ובשיטות העבודה המקצועיות הדרושות.

השטח, היבולים והיבוא של טבק בשנים 1923 - 1926 (כל א"י).⁵⁰

שנה	יבול בטונות	שטח בדונמים	ממוצע ק"ג לדונם	יבוא מחו"ל (באלפי לא"י)
1923	645	5122	126	120
1924	1899	27137	70	69
1925	685	11812	58	64
1926	539	8995	60	65

דן גלעדי מנתח את בעיית עודפי הטבק⁵¹: "...היבול של 1924, למרות התפוקה הנמוכה לדונם, עלה בהרבה

על יכולת הקיבול של בתי החרושת והשוק המקומי ונוצרו עודפים שלא היה סיכוי למכור אותם. מתוך

קרוב ל 2000 טון טבק מייצור מקומי ומיבוא (יבוא טבק משובח מחו"ל שעורבב עם הטבק המקומי כדי

להעלות את איכותו) יכול היה השוק המקומי לקלוט לכל היותר מחצית, כלומר, נותר עודף של כ 1000

טון. לא היה כל סיכוי ליצוא טבק מקומי שהיה חסר מוניטין, ושאיכותו היתה בינונית ואף למטה מזה.

כתוצאה מכך ירדו המחירים, אי אפשר היה להפטר מהעודפים ורבים נשאו בהפסדים ניכרים..."

50. גלעדי דן, הישוב בתקופת העליה הרביעית, מקור: הימאדה, עמ' 163 – דו"ח שנתי של מח' החקלאות הממשלתית

לשנים 1923-1926, עמ' 24.

51. גלעדי דן, שם, עמ' 72-73.

התפתחות שטחי הטבק בגליל התחתון המזרחי, 1923 – 1926 (בדונמים)⁵²

הישוב	1923	1924	1925	1926
אילניה	21		160	59
בית גן	26		182	47
יבנאל	37		474	48
כפר תבור	153		557	443
ישובים אחרים	1		193	
סך הכל	238	2220	1566	597

בעונת 1925 הצטמצמו שטחי הטבק בכ – 30% , וב - 1926 ירדו ירידה דרסטית (כדי רבע משנת 1924). בשנת 1926 המשיך להיות ענף הטבק גידול חשוב רק בכפר תבור ובאילניה, ששם עלתה איכותו על זו שבשאר המושבות ולכן הצליחו שני ישובים אלה למכור את כל יבוליהם. ביתר הישובים פסק ענף הטבק להיות גידול חקלאי משמעותי.⁵³ ב־ 1927 ענף הטבק נחשב למחוסל כענף חקלאי משמעותי. ש. י. רוזנפלד ממנהיגי מנחמיה כותב ביומנו⁵⁴: "ענף הטבק הצליח בכמות ובאיכות, וגם האיכרים ושאר השותלים ראו הכנסה מעמלם – אלא מאי? השתילה נעשתה בכמות גדולה הרבה יותר מכפי שהותנה בחוזה בין איכרי הגליל התחתון והעליון ובין באי כוח הסינדיקט מברלין, אשר בראשו עמדו שמואל לובלינר ואחרים. לא רק הללו שהוכללו בחוזה כמגדלי טבק החלו מגדלים אותו, אלא מורה ובעל מלאכה שמעו כי יש רווח בטבק ושתלו גם הם. מר לובלינר השתדל במיטב כוחו לקיים את החוזה ולמצוא שווקים לטבק מהארץ והפסיד בעניין זה כ 10,000 לא". הוא הקים בית חרושת לטיגריות בתל אביב. בשני הדברים גם יחד לא הצליח והוא מסר את המשך העסק לידי ד"ר מוזס. נחמתם של האחים לובלינר, כי הכסף שהפסידו, לטובת הארץ הושקע, וזה היה שכרם."

52. ביתן אריה, תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי 1800 - 1978 עמ' 181. המקורות : דינים וחשבונות על מצב המושבות בגליל התחתון ע"י האגרונום חזנוב לשנים 1924, 1925, 1926, ארכיון פיק"א 2277/2, 2302/1. וגם דין וחשבון סטטיסטי לשנת תרפ"ג (1923), שהועבר ע"י הישובים להנהלת פיק"א, 2277/2.

54. עבר הדני, עמ' 508.

53. ביתן אריה, שם.

סיכום

ענף הטבק, כענף חקלאי או כענף כלכלי, לא הצטיין במיוחד. עלייתו היתה מטאורית מידי ונפילתו - התרסקות מהירה וקשה. בסך הכל ארבע שנות חיים היו לו כענף כלכלי וחקלאי הראוי להתייחסות, אך העיתוי להופעתו היה ברגע קריטי לשוב הציוני. תרומתו היתה בתחומים רבים החורגים לחלוטין ממה שמצפים מענף חקלאי או כלכלי בדרך כלל.

דן גלעדי כותב על כיבוש העבודה במושבות על ידי חלוצים יהודיים: "בתחילת 1924, בימי

האבטלה שלפני עונת הטבק, לא עלה מספר הפועלים היהודים במושבות על כמה מאות. הנסיונות הרבים לכיבוש העבודה שהחלו עוד עם ראשית העליה השנייה, בהם השקיעו הפועלים את מיטב מאמציהם והקריבו קורבנות אין ספור, לא הוכתרו בהצלחה. בימי העליה השלישית כמעט ונאשו כבר מהסיכוי לחזור בהמונים למושבות הוותיקות, ותנועת הפועלים ריכזה מאמציה בהתיישבות עצמית. והנה, תוך כמה חודשים, חל מפנה יסודי במצב, שאולי אין למצוא דומה לו, מבחינת מהירות השינוי, בתולדות הישוב, וכיבוש העבודה במושבות קיבל תנופה חדשה. בספירה שנעשתה ביולי 1924 נמנו במושבות 2150 פועלים (לא כולל התימנים), לפי החלוקה הגאוגרפית כדלקמן: בגליל - 600, בשומרון - 550, ביהודה - 1000. בסוף אותה שנה הגיע מספר הפועלים במושבות ל - 3000, ובסוף 1925 - ל 4000. בספירה שנעשתה בנובמבר 1926 נמנו 4700 פועלים, לא כולל את הפועלים בעפולה ובמושבות החדשות, וחלק מהפועלים הבודדים. תוך שנתיים נוצר במושבות, כמעט יש מאין, ציבור גדול וחשוב של פועלים, שעלה במספרו בהרבה על ציבור הפועלים בהתיישבות השיתופית. היה זה אחד מהשגיה החשובים ביותר של העליה הרביעית."⁵⁵

הביקוש הרב לידים עובדות נתן תנופה גדולה לחידוש העלייה שנעצרה בסוף 1923 במכוון, באין יכולת לקלוט את העולים ולפרנסם. בבת אחת נפתחו שערי העליה והונפקו אלפי סרטיפיקטים. צווארי בקבוק של ציבורי עולים מיואשים שנתקעו בקושטא ובמקומות אחרים ברחבי אירופה, לעיתים מרוששים וחסרי כל, השתחררו ואלפי עולים זרמו לארץ.

55. גלעדי דן, הישוב בתקופת העליה הרביעית, "חקלאות והתיישבות כפרית", עמ' 80.

אלה ראשוני עולי העליה הרביעית. ההנהגה הציונית וההסתדרותית מהרהר לנצל את ההזדמנות, ולסייע ככל יכולתה (שלא היתה רבה במיוחד) להעלות את העולים ולכבוש את העבודה במושבות. צבי לופט, אחד מראשי המרכז החקלאי, שהיה חלוץ, איכר ואיש ביטחון בעברו כותב במאי 1924: "...עבודת הטבק, שאליה הופנתה בזמן האחרון תשומת לב מרובה, היא הנותנת לנו את אפשרות זו של החדירה למושבה כמעט במלואה. אולם גם מבחינות אחרות יש לעבודה זו ערך בחיינו. ברור, שיש ביכולתו של הענף הזה לשים קץ למצב של חוסר עבודה, שקיבל השנה הקף וצורה קטסטרופליים. אולם חשיבותה המיוחדת היא בזה שהיא נותנת אפשרות להרחבת העליה והגדלתה, שפסקה כמעט בזמן האחרון.... בתוך המשבר הקשה ששרר בארץ בזמן האחרון, זאת היא בלי ספק נקודה מעודדת, המשנה לטובה את עבודתנו וחיינו בארץ כיום הזה...."⁵⁶

המרכז החקלאי, שאירגן את המבצע הגדול לאספקת פועלים עבור עבודת הטבק, רכש נסיון רב בארגון קבוצות גדולות בזמן קצר, בהתמודדות עם איכרי המושבות ובארגון תקציבים מההנהלה הציונית, וחזק על ידי כך את מעורבותו בהתיישבות הכפרית ואת מעמדו בישוב.

החלוצות שיפרו את מעמדן. עבודת הטבק מתאימה לנשים לא פחות מגברים ואולי אף יותר. היא איפשרה להן להגדיל את משקלן בעבודה החקלאית, ונתנה סיבה טובה מאוד להגדיל את מכסת החלוצות בחלוקת הסרטיפיקטים, כפי שדרשה עדה פישמן מימון (עיין בפרק "ענף הטבק מגביר את העליה").

ביבנאל ובבית גן סללו כביש בתקופה ה'מתה' שבין עונות הטבק השונות ובהפסקות בין קטיף וקטיף. החלוצות שעבדו בטבק יכלו לעבוד בתקופות אלה בניפוץ חצץ עבור סלילת הכביש. לא עוד רק עבודות שירותים או בנות זוג לחלוצים, אלא גם חלוצות ממש. מבחינתן זו היתה הגשמת חלום.

במושבות הגליל התחתון הפיח ענף הטבק רוח חיים וזקף את גוום של האיכרים. הוא נתן להם פרנסה למשך מספר שנים, בתקופה שכמעט אבדה תקוותם לפרנסה ולקיום אורח חיים סביר. נסללו כבישים, פותחו מקורות מים חדשים, שופרה מערכת הבריאות והוגדל מספר היחידות החקלאיות עבור בנייהם (התאכרויות).

56. צבי לופט, החדירה למושבות ועבודת הטבק, "הפועל הצעיר" מס' 30 – 31, עמ' 10-11, כ"ו אייר תרפ"ד, 30.5.1924.

התאחדות האיכרים בגליל התחתון, שדשדשה במשך מספר שנים, התארגנה, התחזקה ובהנהגת שמואל צימרמן הפכה לגוף משמעותי שקידם את המושבות. קשריה עם מוסדות ההנהלה הציונית וההסתדרות התהדקו והיא זכתה ליחס אוהד, שלא כבעבר, שהתייחסו למושבות הגליל התחתון כ"שייכות" ליק"א/פיק"א, האמורה לדאוג להן. לאחר קריסת ענף הטבק פנתה 'התאחדות האיכרים' לעזרה בהקמת ענפי חי, הרחבת התאכרויות בניהם והמשך סלילת הכבישים, כל זאת תוך ניצול הקשרים שנוצרו בתקופת הטבק. קבוצות החלוצים התוססות שעבדו בטבק ובכבישים הפיחו רוח חיים בחיי התרבות והחברה במושבות, לשמחת האיכרים ובני משפחותיהם. הקבוצות והקיבוצים שהתארגנו סביב ענף הטבק במושבות התלכדו תוך כדי עבודתם, למדו לעבוד ולחיות חיי שיתוף ולאחר מכן יצרו גרעיני

התיישבות שהקימו ישובים רבים ברחבי הארץ. לאחר נפילת ענף הטבק ולפני שהקימו יישובי קבע גוייסו גרעינים אלה להקמת העיר עפולה. תרומת קיבוצים אלה להתיישבות הציונית היתה רבה מאוד. גם תנועת 'הקיבוץ הארצי' של השומר הצעיר הוקמה בבית-גן בתקופת הטבק, כפי שכותב ישראל אליניאה מאפיקים (ראה בפרק "פועלי הטבק: תנאי מחיה, הווי, בידור, תרבות וגיבוש לקראת התיישבות"). מ. שמש, אחד מפועלי יבנאל-בית-גן, במאמר ביקורתי בעיקרו נגד המרכז החקלאי כותב בין יתר דבריו בפברואר 1925: "...סייע הרבה מאוד לזה הנטע החדש שהוכנס לארצנו, הטבק. הוא סייע הרבה לאיכרים במצוקתם הכספית, גם לפועלים הכובשים וגם לפתיחת שערי העליה. ואם כי אין לשיר שיר תהילה לטבק, בכל זאת לא צריך להכחיש שהוא עזר לנו בהרבה ועוד עתיד למלא תפקיד חשוב בכלכלה הארצישראלית. הנצחון כאילו היה על צידנו. התחילו האיכרים מביטים עלינו בעין יפה, והתחילה השפעת גומלין בין שני החלקים האלה שהיחסים ביניהם היו תמיד קשים ומתוחים. מכל העברים התחילו פונים למרכז החקלאי שהניח את ידו על הענף הזה לכובשו, לבקש ממנו שיתקשר איתם בחוזים לעבודה. הורמה קרן הפועל במושבה ו"רוח אחרת היתה מסביב"..."⁵⁷

דן גלעדי מסכם את התקופה: "... מבחינה חקלאית טהורה היתה פרשת הטבק משנת 1924 אפיזודה חולפת בלבד, אך את חשיבותה אין למדוד במונחים של תפוקה ורווחים, אלא מתוך הערכת התפקיד שמילאה בתקופה קריטית בתולדות הישוב."⁵⁸

57. מ. שמש, 'לגורל עבודתנו במושבות הגליל', "הפועל הצעיר מס' 21, עמ' 9-10, ג' אדר תרפ"ה, 27.2.1925.

58. גלעדי דן, היישוב בתקופת העלייה הרביעית, "חקלאות והתיישבות כפרית", עמ' 74.

רשימת המקורות

ספרים:

1. אהרון עבר הדני – חמישים שנות התיישבות בגליל התחתון, הוצאת "מסדה" והתאחדות האיכרים בגליל התחתון, רמת גן 1955.
2. שבתאי גלאון - ארץ האיכרים האמיתיים, כפר תבור 1901 – 2001, הוצאת שבתאי גל און, כפר תבור 2002.
3. אריה ביתן – תמורות יישוביות בגליל התחתון המזרחי 1800 – 1978, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ב.
4. יואב רגב – בית-גן, מושבה בגליל התחתון, הוצאת ספרים אחיאסף בע"מ, נתניה 2005.
5. יואב רגב – מנחמיה-מלחמיה, מושבה בעמק הירדן, הוצאת ספרים אחיאסף בע"מ, נתניה 2006.

6. יואב רגב – סג'רה-אילניה, מושבה בגליל התחתון, הוצאת ספרים אחיאסף בע"מ נתניה 2005.
7. רוזנפלד ש.י. – בבניינה של מלחמיה – מנחמיה, בתוך עבר הדני (עורך) מנחמיה בת השישים, הוצאת יובל מנחמיה, ד.נ. עמק הירדן, שנת 1961.
8. נ. גרוס – לא על הרוח לבדה, עיונים בהסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים 1999.
9. א. אופז (מבואות והארות), ספר הקבוצה, קבוצת השרון תרפ"ד - תרצ"ו, הגות, לבטים ומאוויי חלוצים, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשנ"ו.
10. י. אופיר - אפיקים במחצית יובלה, קובץ דברי חברים, הוצאת קיבוץ אפיקים, תשי"א.
11. מרדכי קרניאל – מסחאים, כפר תבור סיפורים, הוצאת עמותת מוזיאון כפר תבור 1988.
12. יהודה ארז (עורך) - ספר העליה השלישית, כרך ראשון ושני, ספריית עינות, הוצאת עם עובד, תל אביב 1964.
13. דן גלעדי – היישוב בימי העליה הרביעית (1924 – 1929), בחינה כלכלית ופוליטית, עם עובד – תרבות וחינוך, תל אביב 1973.
14. א. מראני – גידול הטבק, בתוך אנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב', פרק גידולי שדה, עמ' 185 - 187. הוצאת האנציקלופדיה לחקלאות, תל אביב תשל"ב, 1972.
15. אורי שרפמן – בית-גן מאז ולתמיד, הוצאת שבתאי גלאון, כפר תבור 2006.

ארכיונים:

1. ארכיון כפר תבור.
2. ארכיון יבנאל ע"ש שרה ויצחק שרפמן (באתר באינטרנט).

עיתונות:

הפועל הצעיר, 1923 – 1925.

